Cetinska kulturna skupina

Damjanović, Mario

Master's thesis / Diplomski rad

2013

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:142:556489

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-04-24**

FILOZOFSKI FAKULTET
SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

Repository / Repozitorij:

FFOS-repository - Repository of the Faculty of Humanities and Social Sciences Osijek

zir.nsk.hr

SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku

Filozofski fakultet

Diplomski studij
Filozofija - povijest

Mario Damjanović

Cetinska kulturna skupina

Diplomski rad

Mentor: prof. dr. sc. Boško Marijan

Osijek, godina 2013.

Sažetak:

Veliki trag u ranom brončanom dobu na jadranskoj obali ostavila je cetinska kultura. Za nju se bez sumnje može reći da je najznačajnija tekovina ranog brončanog doba na području istočnoga Jadrana. Najveći broj nalazišta ove kulture koncentriran je u Dalmaciji i u srednjodalmatinskom zaleđu, te se taj prostor može s pravom smatrati njenom primarnom teritorijom. Otkrivanje i proučavanje cetinske kulture na tom njenom primarnom prostoru vezani su za ime Ivana Marovića, neumornog istraživača ove kulture, koji je sudjelovao u svim početnim istraživanjima i iskopavanjima. Iako postoje razne kronološke interpretacije, na najznačajnijem lokalitetu cetinske kulture, Škarinu samogradu, nalazi su pokazali da najvećim dijelom pripadaju vremenu poslije eneolitika. To su potvrdili i nalazi iz drugih značajnijih nalazišta, pa je postalo jasno da cetinska kultura pripada ranom brončanom dobu. Na osnovu stratigrafije provedene na lokalitetu Škarin samograd cetinska kultura dijeli se na tri stupnja (faze): prijelaz iz eneolitika u rano brončano doba, rano brončano doba, te prijelaz iz ranoga u srednje brončano doba. Nosioci cetinske kulture sahranjivali su mrtve biritualno, odnosno zastupljena je i inhumacija i incineracija, u tumulima, koji su najčešće izrađeni od krupnog lomljivog kamena, a tek iznimno od sitnog kamena ili mješavine kamena i zemlje. Kod oba načina ukopa, u kamenom nanosu tumula su otkriveni ulomci većeg broja keramičkih posuda. U gomilama, osim keramičkih posuda od nalaza treba izdvojiti i kamene i brončane bodeže, sjekire te nakit. Naselja cetinske kulture nalazila su se na otvorenom prostoru (Krstina kod Posušja i Gradac u Kotorcu), no znatno su zastupljenija ona u pećinama (Škarin samograd, Ravlića pećina, Gudnja na Pelješcu...). Za nabrojane lokalitete naselja ujedno se može reći i da predstavljaju najvažnija nalazišta cetinske kulture.

Ključne riječi: Cetinska kultura, rano brončano doba, Ivan Marović, Škarin samograd

Sadržaj:

1. Uvod 4
2. Povijest istraživanja 5
3. Nalazišta i područje rasprostiranja 6
4. Periodizacija i relativna kronologija 8
4.1. Prvi stupanj cetinske kulture 9
4.2. Drugi stupanj cetinske kulture 10
4.3. Treći stupanj cetinske kulture 11
5. Način stanovanja 12
5.1. Naselja na otvorenom prostoru 12
5.2. Naselja u pećinama 13
6. Pogrebni običaji 14
6.1. Inhumacija 14
6.2. Incineracija 16
7. Materijalna kultura 19
7.1. Oruđe i oružje 19
7.2. Keramika 22
7.3. Nakit i slični objekti 26
8. Ornamentika 27
9. Privreda 29
10. Društvena struktura 30
11. Odnos cetinske kulture i susjednih regionalnih grupa 31
12. Geneza cetinske kulture 33
13. Zaključak: 37
Popis literature: 38
Popis priloga: 40

1. Uvod

Cetinska kulturna skupina odnosi se na kulturu koja je egzistirala za vrijeme ranog brončanog doba na području srednjeg Jadrana i njegova neposrednog zaleđa, odnosno na području izvora i toka rijeke Cetine po kojoj je i dobila naziv.

Proučiti cetinsku kulturu u svim njenim segmentima, vodeći se Marovićevim i Čovićem radom objavljenim u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja*, glavni je zadatak ovoga rada.

Rad ću započeti sa poviješću istraživanja ove kulture. Otkriće i prva proučavanja cetinske kulture vežu se za Ivana Marovića. Slijedi dio o području rasprostiranja i važnijim nalazištima cetinske kulture, te periodizaciji i relativnoj kronologiji. Rasprava o kronološkim pitanjima traje i dan danas, no zasigurno ova kultura pripada vremenu poslije eneolitika, odnosno ranom brončanom dobu. Treba spomenuti još da se cetinska kultura dijeli na tri stupnja: prijelaz iz eneolitika u rano brončano doba, rano brončano doba i prijelaz iz ranoga u srednje brončano doba. Zatim će biti riječi o načinu stanovanja i pogrebnim običajima. Što se tiče naselja, pripadnici cetinske kulture živjeli su na otvorenom prostoru i u pećinama, a kod pogrebnih običaja zastupljena je i inhumacija i incineracija. U sklopu materijalne kulture obradit ću poglavlja o oruđu i oružju, keramici (uz koje se veže i poglavlje o ornamentici), te nakitu i sličnim objektima. Pri kraju rada proučit ću privredu i društvenu strukturu cetinske nosioca cetinske kulture te odnose sa susjedima, a u zadnjem poglavlju genezu cetinske kulture. Što se tiče privrede treba reći da je glavna grana kojom su se bavili nosioci cetinske kulture bilo nomadsko stočarstvo, a društvenu strukturu karakteriziraju patrijarhalno organizirane zajednice. Unutar geneze cetinske kulture dati ću rezime promišljanja nekih autora o tome, te obraditi glavne komponente koje su sudjelovale u genezi cetinske kulture.

2. Povijest istraživanja

Prvi nalazi cetinske kulture otkriveni su krajem 19. stoljeća u pećini Tradanj kod Šibenika, te u glasinačkim tumulima i gradini Kotorac kod Sarajeva. Do polovine 20. stoljeća uslijedilo je još nekoliko nalaza s područja Dalmacije u tumulu iz Ervenika, u Biskupiji, te u Markovoj špilji. No, sve su to uglavnom pojedinačni nalazi, te su dugo vremena ostali kulturno i kronološki neodređeni.[1]

Istraživanja cetinske kulture započinju 1953. godine na lokalitetu Šparevine, odnosno na području u blizini izvora rijeke Cetine. Ta je istraživanja vodio Ivan Marović i ona su bila pokusnog karaktera. Istraženo je ukupno 13 gomila.[2] Budući da je otkriveno dosta materijala, iskopavanja kamenih gomila oko rijeke Cetine su nastavljena, opet pod Marovićevim vodstvom (1954., 1958., 1966. i 1968. godine). Ova su istraživanja pokazala da pronađeni materijal pripada posve novoj, do tada nepoznatoj kulturi. Nakon iskopavanja na području rijeke Cetine, istraživanja su nastavljena istočnije, odnosno u Hercegovini, na području Bileće i Trebinja (1967. – 1969.) koja značajno doprinose upoznavanju nove, cetinske kulture. U novije vrijeme otkrivaju se nova nalazišta sa materijalom cetinskog tipa na širem prostoru srednje Dalmacije i njenog zaleđa, te u Hercegovini.[3] Osim Ivana Marovića pitanjem cetinske kulture bavili su se i drugi istraživači: Borivoj Čović, Stojan Dimitrijević, Blagoje Govedarica, Brunislav Marijanović... Njihova ću djela upotrijebiti u pisanju rada, odnosno iznijet ću njihove poglede o cetinskoj kulturi.

[1]Blagoje GOVEDARICA, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 7, Sarajevo 1989., 109.
[2] Ivan MAROVIĆ, „Iskopavanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine godine 1953., 1954. i 1958.“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol. 1 No. 61, Split 1959., 6.
[3] Ivan MAROVIĆ – Borivoj ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Sarajevo 1983., 191. – 192.

3. Nalazišta i područje rasprostiranja

Najviše ostataka cetinske kulture registrirano je u Dalmatinskoj Zagori i zaleđu jadranske obale, odnosno oko izvora i gornjeg toka rijeke Cetine (područje današnje Splitsko – Dalmatinske županije). Među najvažnija nalazišta spadaju ona koja se ističu bogatstvom nalaza, a tu spadaju gomile u Cetinskoj krajini (Gomile u Bajagiću i u selima Cetina i Čitluk), te pećine Škarin samograd i Ravlića pećina.

Nalazi cetinskog tipa zastupljeni su na čitavom području srednjeg Jadrana. Karakteristično je da se nalazišta sa ovim materijalom javljaju u užem pojasu jadranskog zaleđa, dok su na samoj obali rijetka, a u jugozapadnoj Bosni i u gornjem toku Neretve uopće ih nema. Najveći broj nalazišta cetinske kulture poznat je na području Cetinske krajine, gdje je zahvaljujući istraživanjima Ivana Marovića pronađeno i proučeno najviše tumula.[4]

Vjerovatno najvažnije nalazište predstavlja pećina Škarin samograd. U njoj je otkriven i izdvojen sloj cetinske kulture debljine oko 1,30 metara unsklopu kojeg su bili nalazi iz sva tri stupnja cetinske kulture. Na osnovu toga i nalaza iz drugih gomila sa brojnijim prisustvom cetinskog materijala, izvršena je periodizacija cetinske kulture.[5]

Istraživanjima na Palagruži došlo se također do nalaza cetinskog materijala, a proveli su ih Stašo Forenbaher i Timothy Kaiser. Na nalazištu Salamandrija otkriveno je mnoštvo cetinske keramike prvog i drugog stupnja cetinske kulture sa tipičnim cetinskim ukrašavanjem.[6]

Dakle, područje srednje Dalmacije i njeno neposredno zaleđe, zajedno sa zapadnom i dijelom istočne Hercegovine smatra se primarnim prostorom ove kulture, pri čemu uži prostor centralne Dalmacije predstavlja jezgru razvoja kulture. Osim navedenog prostora, širem cetinskom krugu, prema novijim istraživanjima, treba priključiti i srednjojadranske otoke Hvar, Korčulu i Palagružu, poluotok Pelješac, kao i područje južnog Jadrana, odnosno crnogorsku i sjevernoalbansku obalu i njihova uža zaleđa (sl. 1).

Još šire, nalazi cetinske kulture pronađeni su i na sjevernom Jadranu, južnoj Italiji, te na Peloponezu. Nalazi cetinskog tipa na sjevernom Jadranu potječu sa nalazišta u Barbarigi (Istra), te sa području Tršćanskog krasa. Tu je riječ o nešto malo primjeraka ulomaka cetinske keramike. Cetinska se keramika javlja i u južnoj Italiji, u sklopu protoapeninske kulture (Rodi

[4] B. GOVEDARICA, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana,* 132.
[5] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 194.
[6] Timothy KAISER – Stašo FORENBAHER, „Palagruža, jadranski moreplovci i njihova kamena industrija na prijelazu iz bakrenog u brončano doba“, *Opuscula archeologica* 21, Zagreb 1997., 20.

Garganico na Monte Garganu i Laterza u Apuliji), te na Peloponezu (Olympia, Lerna) u okviru ranoheladskog III. – kompleksa.[7]

Prisutnost cetinskog materijala na ovim područjima znak je intenzivnih veza sa drugim, udaljenijim područjima i vjerovatno se radi o razmjeni i uvozu s matičnog cetinskog prostora. Nalazi u južnoj Italiji upućuju na transjadransku komunikaciju koja se odvijala od srednje Dalmacije, preko jadranskih otoka i dalje u južnu Italiju. Sve to govori da su nosioci cetinske kulture bili skloni razmjeni dobara i ideja sa drugim kulturama.

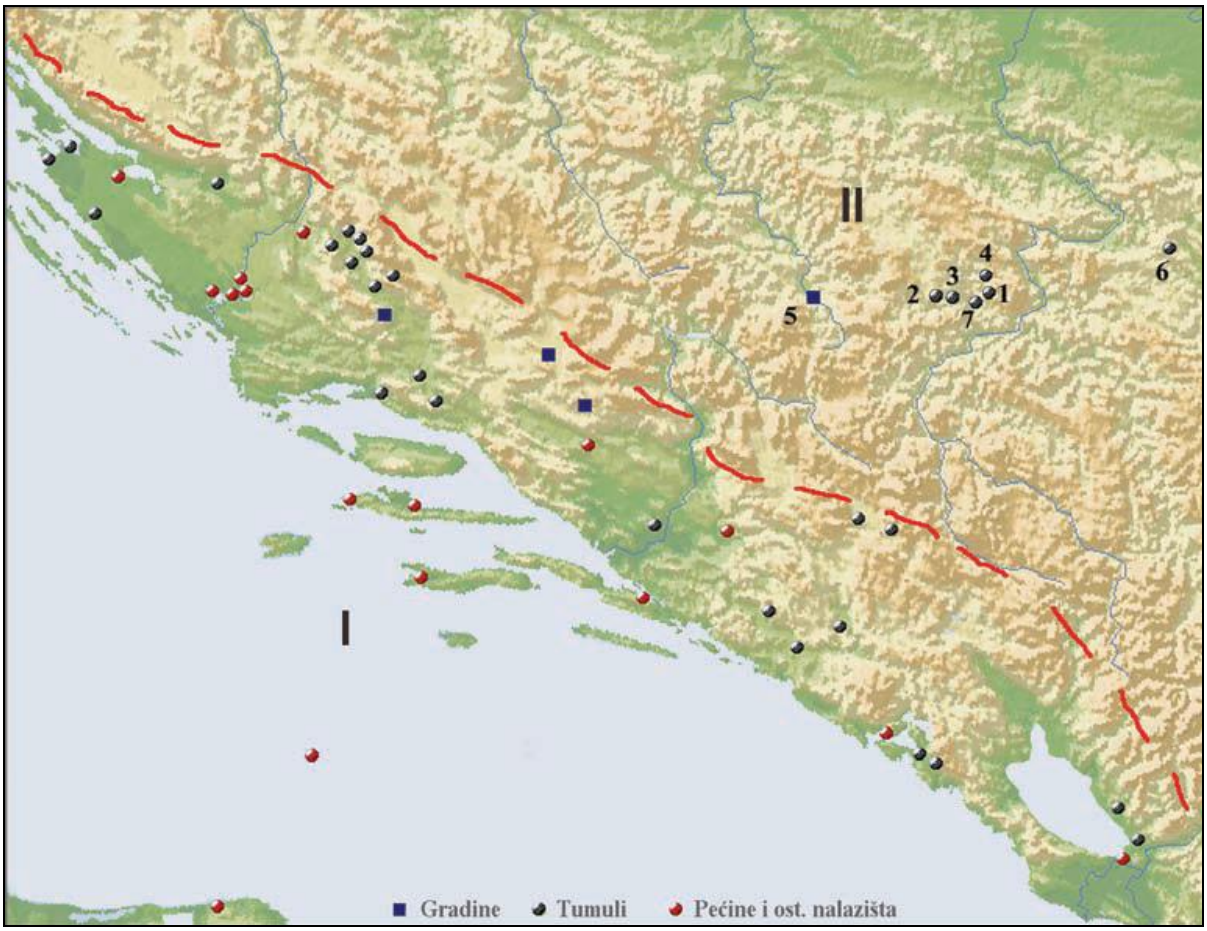

Slika 1: I - Nalazišta Cetinske kulture na srednjem i južnom Jadranu;
II - Nalazi cetinskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana: 1 Vrtanjak; 2 Rusanovići; 3 Borci u Vrlaziju; 4 Živaljevići; 5 Kotorac; 6 Anište kod Rožane; 7 Ferizovići, Opaljene gomile

[7] Blagoje GOVEDARICA, „Keramika cetinskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana i problem kulturno – istorijske interpretacije praistorijskih nalaza“, *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja*, knjiga 33, Sarajevo 2006., 95. – 96.

4. Periodizacija i relativna kronologija

Brončano doba na području Hrvatske traje od približno 2300. do 750. godine pr. Kr. Pri tom se ono dijeli na: rano brončano doba (od 2300. – 1600. pr. Kr.), srednje brončano doba (od 1600. – 1300. pr. Kr.) i na kasno brončano doba (od 1300. – 750. pr. Kr.). Cetinska kultura najvećim dijelom pripada periodu ranog brončanog doba, a obuhvata i početni stupanj srednjeg brončanog doba.

Iako su prvi nalazi cetinske kulture bili isprva povezani s eneolitičkim materijalom, nalazi triangularnih brončanih bodeža i sjekira potvrdili su da ona pripada brončanom dobu u kome se javlja lijevanje bronce i uporaba predmeta od nje. Analiza keramičkog materijala i stratigrafija Škarina samograda, kao i nalazi iz drugih nalazišta cetinske kulture, dali su tri stupnja kroz koja je prošla cetinska kultura:[8]

- Prvi stupanj ili prijelaz iz eneolitika u rano brončano doba
- Drugi stupanj, odnosno "klasična" faza cetinske kulture
- Treći stupanj; kasna faza ranog brončanog doba i početni stupanj srednjeg brončanog doba.

Pitanjem kronologije cetinske kulture, unutar koje su se javila razilaženja, bavili su se brojni autori (Marijanović, Govedarica, Marović, Čović, Kaiser i Forenbaher i dr.). Nejasnoće i razilaženja javili su se zbog nedostatka radiometrijskih analiza i apsolutnih datuma na lokalitetima koje istraživači ubrajaju u cetinsku kulturu. [9]

Tek su se u novije vrijeme krenule primjenjivati nove metode datiranja kao što je radiokarbonska C14 metoda. Primjer njenog korištenja je Jukića gomila kod sela Zagvozd pod Biokovom, gdje su istraživanja obavljana 2007. i 2008. godine. Na gomili 1 u grobu 3 radiokarbonskom metodom C14 izračunata je starost keramičkih ostataka, a iznosila je 2030. do 1880. god. pr. Kr.[10]

[8] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 194. – 196.
[9] Boris OLUJIĆ, „Istraživanja dvije kamene gomile na području Zagvozda“ (Imotski, Hrvatska), *Opuscula archeologica* 36, Zagreb 2012., 66.– 67.
[10] ISTO, 64.

4.1. Prvi stupanj cetinske kulture

Za drugi i treći stupanj sa sigurnošću se može reći da pripadaju ranom brončanom doba (odnosno treći stupanj se nastavlja i u srednje brončano doba), ali ne i za prvi stupanj u kojem prevladavaju brojni kasnoeneolitički elementi. Pitanjem prvog stupnja cetinske kulture pozabavio se Brunislav Marijanović u svom radu *"Cetinska kultura – rana faza, samostalna kultura ili integralni dio eneolitika"*.

Marijanović je mišljenja kako se u ranoj fazi ove kulture još uvijek ne može govoriti o samostalnoj kulturnoj manifestaciji. On smatra kako je cetinska kultura još uvijek cjeloviti dio razvijenog eneolitika jadranskog područja, a kao samostalna kultura pojavit će se u njenoj klasičnoj fazi koja potpuno pripada ranom brončanom dobu. U prilog tome govori keramička produkcija njezine rane faze, u kojoj potpuno dominiraju odlike eneolitičkog karaktera, dok je keramika svojstvena klasičnoj fazi zastupljena u veoma malom broju i uglavnom se javlja u najmlađim sedimentima kako eneolitičkog sloja Škarinog samograda, tako i u gomilama koje je moguće pripisati ovom razvojnom stupnju. Takva se keramika javlja na brojnim nalazištima (Ravlića pećina, Varvara, Hateljska pećina, Gudnja...).[11]

Blagoje Govedarica umjesto prvog stupnja cetinske kulture uvodi protocetinski facijes. On po njemu nije samo vremenski ispred cetinske kulture, već na njega gleda kao na samostalan kulturni horizont koji se javlja na prelazu između srednjojadranskog tipa ljubljanske kulture i cetinske kulture i koji učestvuje u genezi cetinske kulture.[12] No, za Ivana Marovića i Borivoja Čovića protocetinski facijes nije nešto izdvojeno iz cetinske kulture, već on ustvari predstavlja njihov prvi stupanj cetinske kulture.

Dakle, prvi stupanj cetinske kulture najvećim dijelom odgovara vremenu kasnog eneolitika, dopirući i u početak ranog brončanog doba. Ovaj početni stupanj cetinske kulture karakteriziraju elementi jadranskog kasnog eneolitika koji se javljaju u tipološkim i ornamentalnim obilježjima cetinske keramike. Uz eneolitičke oblike, susreću se i tipični cetinski oblici, no u znatno manjoj mjeri.

[11] Brunislav MARIJANOVIĆ, „Cetinska kultura – rana faza, samostalna kultura ili integralni dio eneolitika“ Filozofski fakultet, Zadar 1998., 1. – 4.
[12] B. GOVEDARICA, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, 219.

4.2. Drugi stupanj cetinske kulture

Drugi stupanj predstavlja klasičnu etapu razvoja cetinske kulture, u kojoj su zastupljeni svi oblici i ukrasi koji karakteriziraju ovu kulturnu skupinu. Kronološki on odgovara najvećem dijelu ranog brončanog doba. Eneolitički elementi koji su prevladavali u prvom stupanju sada su u manjini i sve se više gube. Javljaju se oblici i ukrasi karakteristični za cetinsku kulturu. Drugi stupanj cetinske kulture osobito je prisutan u gomilama oko izvora Cetine.[13]

Među klasičnim keramičkim oblicima ističe se posuda tipa Kotorac (sl. 2) i geometrijski motivi izvedeni kombinacijom urezivanja i utiskavanja. Posude tipa Kotorac najviše se javljaju u grobnim gomilama oko izvora rijeke Cetine.[14] O njima kao i o ostalim keramičkim oblicima biti će više riječi u poglavlju o keramici.

Drugi stupanj cetinske kulture je najduži stupanj u trajanju cetinske kulture i u njemu cetinska kultura doseže svoj puni razvoj i procvat što se očituje u bogatstvu i razvijenosti oblika i ornamentalnog sustava na keramici, debljini kulturnog sloja koji mu pripada u pećini Škarin samograd, te po najvećem broju nalazišta.[15]

Slika 2: Posuda tipa Kotorac

[13] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 197.
[14] T. KAISER - S. FORENBAHER, „Palagruža“, 18.
[15] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 198.

4.3. Treći stupanj cetinske kulture

Treći stupanj pripada vremenu koje odgovara kraju ranog brončanog i početku srednjeg brončanog doba. Broj nalaza koji karakteriziraju ovu fazu znatno je manji u odnosu na prethodni stupanj, a primjerci klasične cetinske keramike sasvim su rijetki. Gube se i lijepo ornamentirani oblici. Dolazi do pojave oblika i ukrasa kakvi se javljaju na lokalitetima drugih kultura, osobito na području Hercegovine i centralne Bosne. Za razliku od prethodnog stupnja ovdje je i dosta manji broj nalazišta u kome je prisutan treći stupanj cetinske kulture. Od nalazišta treba istaknuti gomilu u Živaljima, koja predstavlja prelaz iz prethodnog u ovaj stupanj, Velike gomile u Čitluku, gdje su pronađeni brončana sjekira i zlatna žica, te Gomile više lada. Sam kraj ovog stupnja teško je odrediti zbog nedovoljne istraženosti nalazišta trećeg stupnja i samog srednjeg brončanog doba na ovom prostoru.[16]

Iz izloženog se može zaključiti da u trećem stupnju cetinske kulture dolazi do nestajanja tipičnih cetinskih oblika kakve imamo u klasičnoj fazi, a drastično se smanjuje i broj nalazišta za koja se veže ovaj stupanj.

[16] ISTO, 198. – 200.

5. Način stanovanja

Za način stanovanja može se reći da spada u najmanje poznate elemente cetinske kulture. Glavni razlog predstavlja mali broj nalazišta cetinskih naselja i njihova neočuvanost.[17] Naselja cetinske kulture nalazila su se: na otvorenom prostoru i u pećinama. Što se tiče naselja na otvorenom prostoru zasada su poznata samo dva. To su Gradac (Ilinjača) u Kotorcu i Krstina kod Posušja. S druge strane, nalazišta naselja u pećinama su znatno češća, a kao najvažnija ističu se Škarin samograd, Ravlića pećina i Gudnja.[18]

5.1. Naselja na otvorenom prostoru

Podatke o Gracu u Kotorcu dao je Alojz Benac u svom radu "Gradac Ilinjača kod Kotorca", koji je izašao u *Prilozima za proučavanje istorije Sarajeva*. No, taj rad nisam uspio pronaći, već sam podatke preuzeo od Marovića i Čovića:

Cetinskoj kulturi pripada samo nekoliko primjeraka keramike s ove gradine, tako da se dobiva dojam da su nosioci cetinske kulture samo kratko vrijeme boravili na ovom strateški važnom položaju na rubu Sarajevskog polja. Osim gornjeg platoa, postoji još nekoliko terasa koje nisu istraživane, a na kojim se zapaža postojanje debljeg ili tanjeg kulturnog sloja.[19] Na gradini je sakupljena manja količina keramičkih fragmenata koji pokazuju izrazite osobine cetinske lončarske proizvodnje, a pripadaju peharu na jednoj nozi.[20]

Krstinu kod Posušja opisao je Petar Oreč, jedan od najpoznatijih istraživača gradinskih naselja u Hercegovini. Tu malu gradinu koja pripada brončanom dobu, štitio je suhozid kružnog oblika. Kulturni sloj na njoj je veoma tanak i djelomično sačuvan. Kao i ostale gradine nalazila se na dominantnom i strateški važnom mjestu. Broj gradinskih naselja na prostoru Hercegovine znatno se povećava kasnije u željeznom dobu. Te su gradine iz željeznog doba i puno bolje dokumentirane.[21]

Osim ovih gradinskih naselja, na otvorenom prostoru vjerovatno su postojala naselja koja nisu bila fortificirana, s kolibama od lakog materijala.[22]

[17] B. GOVEDARICA, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana,* 133.
[18] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 201. – 202.
[19] ISTO, 201. – 202.
[20] B. GOVEDARICA, „Keramika cetinskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana“, 99.
[21] Petar OREČ, „Nova saznanja o prapovijesnim gradinskim naseljima iz Hercegovine“, *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja*, knjiga 28, Sarajevo 1992 – 1997, 46.
[22] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 203.

5.2. Naselja u pećinama

Mnogo više naselja otkriveno je u pećinama. Od svih poznatih pećinskih naselja materijal ove kulture je u značajnijim količinama zastupljen u Škarinu samogradu, gdje cetinski sloj prelazi jedan metar, te u Ravlića pećini (sl. 3). Ta dva nalazišta predstavljaju najvažnija do sada poznata naselja cetinske kulture. Pećine su veoma prostrane, te su uz ljude u njima mogle boraviti i uzgajane životinje. Treba još reći da su u njima otkrivena jednostavna ognjišta, a o drugim se objektima unutar njih ne može zasad govoriti. Ostale pećine u kojima su otkriveni cetinski nalazi nisu bile mjesta dužeg boravka, nego su služile za privremeni boravak. To se odnosi na Gudnju na Pelješcu, Markovu pećinu na Hvaru, Stubicu, Tradanj, Šarinu dragu i ostale pećine s cetinskim nalazima.[23]

Po dosadašnjim istraživanjima može se zaključiti da su nosioci cetinske kulture radije boravili u pećinama nego na otvorenom. U nekima se moglo živjeti duži vremenski period (Škarin samograd, Ravlića pećina), no većina njih je ipak služila samo za kraći, privremeni boravak.

Slika 3: Ulaz u Ravlića pećinu

[23] ISTO, 202.

6. Pogrebni običaji

Pogrebni običaji nosioca cetinske kulture vezani su za sahranjivanje u tumulima. Budući da se cetinska kultura nalazila u krškom kraju, tumuli su uglavnom pravljeni od kamena, kojim krški teren obiluje, iako postoje i slučaji kameno – zemljanih tumula kao što su u Grabovici i Ljubomiru kod Trebinja. U pogrebnim običajima cetinske kulture javlja se i inhumacija i incineracija.[24]

6.1. Inhumacija

Inhumacija je najbolje dokumentirana u gomilama na cetinskom vrelu, gdje je istraživanja obavljao Ivan Marović. Grobovi su napravljeni od kamena i u njih se pokojnik polaže na desnom ili lijevom boku u zgrčenom položaju. Grob je pokrivala veća kamena ploča, a rađen je od dvije dulje ploče postavljene paralelno. Prostor među tim pločama pod pravim kutom sijeku dvije manje ploče zatvarajući grobnu nišu dugu 0,80 - 1,00 m i široku 0,50 - 0,80 m. Grobovi na cetinskom vrelu ne pokazuju nikakvu posebnu orijentaciju prema stranama svijeta. Susreće se i parcijalno zakapanje: dijelovi glave, što bi moglo ukazivati na kult lubanje. Nakon polaganja pokojnika gomila bi se nasula nabacivanjem kamenja. U oba načina pokapanja u gomilama uz prigodne obrede razbijala se veća količina posuda i to: vrčevi s kuglastim ili ovalnim trbuhom i terine s ojačanim obodom ustiju i ravnim dnom, bilo da su ornamentirane ili neornamentirane. Ornamentiranje na njima vršilo se u tehnici urezivanja, udubljivanja i žigosanja.[25]

Zanimljiv primjer inhumacije predstavlja grob 3 u Jukića gomili 1 (sl. 4) koji se nalazio u samom središtu gomile. Pokojnici u njemu su bili položeni u zgrčenom položaju i polegnuti u grob od kamenih ploča. Riječ je naime o dvije osobe. Same kosti su bile u dosta lošem stanju očuvanosti i istrošenosti. Na temelju analize kostiju potvrđeno je da se radi o muškarcima. U grobu je osim skeletnih ostataka pronađena i veća količina ulomaka keramike (sl. 6). Neke od posuda kojima su pripadali ti ulomci uspješno su rekonstruirane (sl. 5).[26]

[24] ISTO, 203.
[25] Ivan MAROVIĆ, „Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela Cetine u godinama 1953.,1954.,1958.,1966. i 1968.“, *Materijali SADJ 12*, Zadar 1976., 69. – 70.
[26] B. OLUJIĆ, „Istraživanja dvije kamene gomile na području Zagvozda“, 60. – 64.

Slika 4: Grob 3, Jukića gomila 1

Slika 5: Rekonstruirana posuda iz groba 3, Jukića gomila 1

Ako se radi o gomili s većim brojem grobova, kao što je slučaj kod Jukića gomile, onda je to na prvom mjestu izraženo centralnim položajem jednog groba. On leži u sredini humka koji je i podignut prilikom sahrane tog pokojnika i u njegovu čast. Ostali su obično kasnije ukopani po određenom rasporedu, na periferiji, pokazujući već i samim svojim položajem postojanje određene društvene hijerarhije.[27]

Slika 6: Ulomci keramike iz groba 3, Jukića gomila 1

[27] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 203.

6.2. Incineracija

Incineracija u cetinskoj kulturi prvi put je dokumentirana u humku iz Ervenika (sl. 7/2), a uz njega obavljena su istraživanja humka Podvršje – Matakov brig (sl. 7/1), humka u Nadinu i humka Krneza – Duševića glavica (sl. 7/3), (sl. 8). Humak iz Podvršja - Matakov brig najpogodniji je za analizu incineracije u cetinskoj kulturi jer posjeduje bitne elemente koji su vezani za incineraciju.[28] To su:

- *žrtva paljenica i žrtva libacije (žrtva ljevanica),*
- *polaganje umrlih u nasip zemlje crvenice (povrh zdravice: žućkaste pjeskulje) koji čini artificijelnu podlogu (deb. 20 - 30cm) cijelog humka, sve do njegovog kružnog kamenog obzida,*
- *prekrivanje pokojnika (humka) kamenim plaštem,*
- *prilaganje sjemenja (divlje loze),*
- *paljenje vatri u prostoru humka (ostaci ugljena i gara),*
- *razbijanje (žrtvovanje) brojnih keramičkih posuda. I napokon,*
- *prilaganje "indikativnih", društveno – religijski simboličnih artefakata (kamenih, koštanih).*[29]

Elementi incineracije koji su nabrojani u humku iz Podvršja javljaju se također i na drugim lokalitetima gdje prisutna incineracija.

Tumuli sa grobovima spaljenika po osnovnoj konstrukciji ne razlikuju od onih sa skeletnim ukopom, jedino su ostaci pokojnika polagani u urne. U blizini urne često se nalaze ostaci drugih keramičkih posuda, koji upućuju na obred razbijanja posuđa, koji se primjenjuje i u tumulima s inhumacijom. Treba još istaknuti kako se posude tipa Kotorac javljaju samo u tumulima s incineracijom, dok to nije slučaj kod inhumacije.[30]

Na kraju treba još reći da postoje tri vrste nekropola. Prva vrsta nekropole vezana je za gomile gdje imamo samo skeletne, cista – grobove, odnosno gomile gdje se javlja isključivo inhumacija. To se odnosi na Velike gomile u Čitluku, te na gomile u Preočanima u selu Cetina, Biteliću i Živaljima u Obrovcu. Druga vrsta nekropola odnosi se na gomile gdje se javlja incineracija, a one se nalaze u Lukovači (selo Cetina) te u Gomilama iznad lada (selo Čitluk). U treću vrstu ubrajaju se nekropole gdje se javlja i inhumacija i incineracija, kao u

[28] Sineva KUKOČ, „Obred spaljivanja pokojnika u prapovijesti sjeverne Dalmacije“, *Archaeologia Adriatica*, Filozofski fakultet, Zadar 2009., 51. – 52.
[29] ISTO, 54. – 55.
[30] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 204.

Rudinama, a takav je slučaj u novije vrijeme otkriven i u Jukića gomili 1. Odnos inhumacije i incineracije je 11:4 u korist inhumacije. Sva navedena nalazišta (osim Jukića gomile) nalaze se na području toka rijeke Cetine, i zbog veoma dobre istraženosti moguće je bilo odrediti odnos inhumacije i incineracije na tom prostoru.[31]

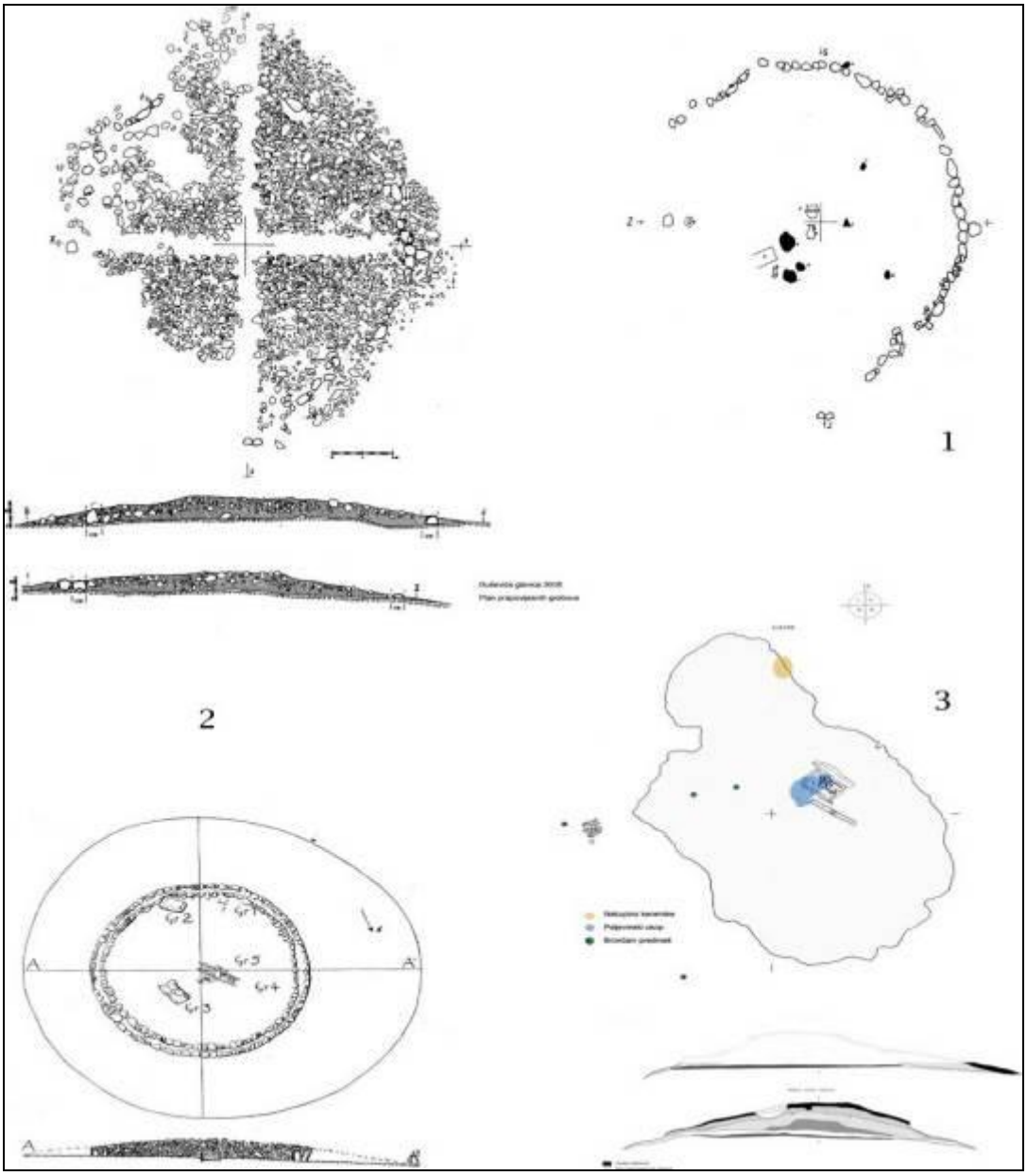

Slika 7: Humci s obredom spaljivanja iz brončanog doba: 1) Matakov brig – Podvršje, 2) Ervenik, 3) Krneza – Duševića Glavica

[31] B. GOVEDARICA, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, 135.

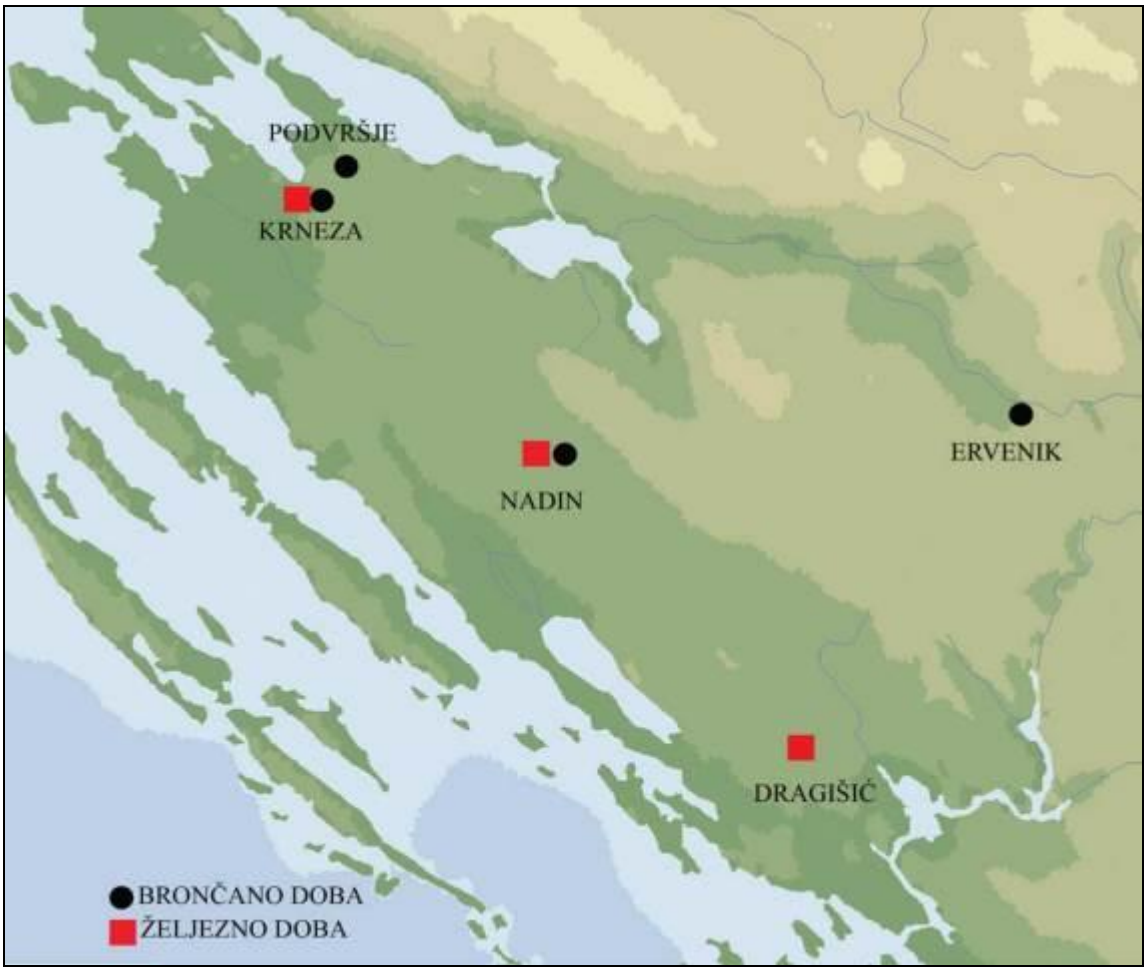

Slika 8: Nalazišta sa incineracijom iz brončanog i željeznog doba u sjevernoj Dalmaciji

7. Materijalna kultura

7.1. Oruđe i oružje

Na nalazištima cetinske kulture od oruđa su dosad pronađeni kremeni nožići, ulomci obrađene kosti i rožine, jedna kamena sjekira – čekić, te alatke u obliku nepravilne kugle sa zaobljenim uglovima koje su mogle služiti za usitnjavanje zrna. Ti se nalazi vežu za prvi stupanj cetinske kulture. U drugom stupnju nabrojani predmeti iz prvog i dalje su u uporabi, iako se sve više prelazi na brončana sječiva. Njima treba pridružiti glačala napravljena od kostiju rebara životinje koja su mogla služiti za obradu kože. Što se tiče trećeg stupnja nalazi oruđa zasad nisu otkriveni.[32]

Nalazi oružja u cetinskoj kulturi vežu se za triangularne brončane bodeže, bojne sjekire, te zasada jedno otkriveno sječivo s jednom oštricom koje prije predstavlja nož, već bodež. Bodeža je nađeno veći broj, osobito u gomilama drugog i trećeg stupnja cetinske kulture, dok su bojne sjekire otkrivene samo u trećem stupnju. U prvom stupnju cetinske kulture pronađen je samo jedan kratki triangularni bodež na lokalitetu Gomile više lada. Drugi stupanj odlikuje se porastom triangularnih brončanih bodeža, a među nalazima treba izdvojiti bodeže s lokaliteta u Živaljima (Obrovac) i iz Bitelića (sl. 9). U Biteliću je pronađeno i sječivo s jednom oštricom (sl. 9/7). U trećem stupnju smanjuje se broj nalaza triangularnih bronačnih bodeža. Dosad je u gomilama nađen samo jedan, veliki triangularni bodež s lokaliteta Živalji (Obrovac) (sl. 10/1). Na kraju još treba spomenuti nalaze dvije bojne sjekire. Jedna potječe s lokaliteta Velike gomile (Čitluk) (sl. 10/9), a druga iz Rarine gomile u Vedrinama.[33]

Na području cetinske kulturne skupine nema vlastitih izvora sirovina za proizvodnju oružja, već su one morale biti uvožene. Postavlja se pitanje treba li te lijepo ukrašene i kvalitetno izrađene bodeže smatrati uvozom ili su oni možda bili izrađivani u mjesnim radionicama u još nedovoljno proučenim naseljima. Brončani triangularni bodeži predstavljaju bogat grobni prilog, što govori o društvenoj slojevitosti u cetinskoj kulturi, odnosno isticanju pojedinaca, uz koje su oni pokopani.[34]

Cetinski triangularni brončani bodeži sljedbenici su bakrenog proizvoda ovog tipa, te sasvim sigurno odgovaraju početku brončanog doba. Njihove analogije susreću se u Panoniji,

[32] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 205. – 207.
[33] ISTO, 205. – 209.
[34] Stojan DIMITRIJEVIĆ - Nives MAJNARIĆ – PANDŽIĆ - Tihomila TEŽAK-GREGL, *Prapovijest*, Naprijed, Zagreb 1998., 175.

u Nagyrév kompleksu, odnosno grupama Pitvaroš i Mori, u Austriji (nalazi iz Oggau i Unterwölbling), u sjevernoj Italiji (Lago Lucane i Lago di Ledro), te u Slovačkoj (primjerci s nalazišta Košúty, Matúškovo i Bajč – Ragona).[35]

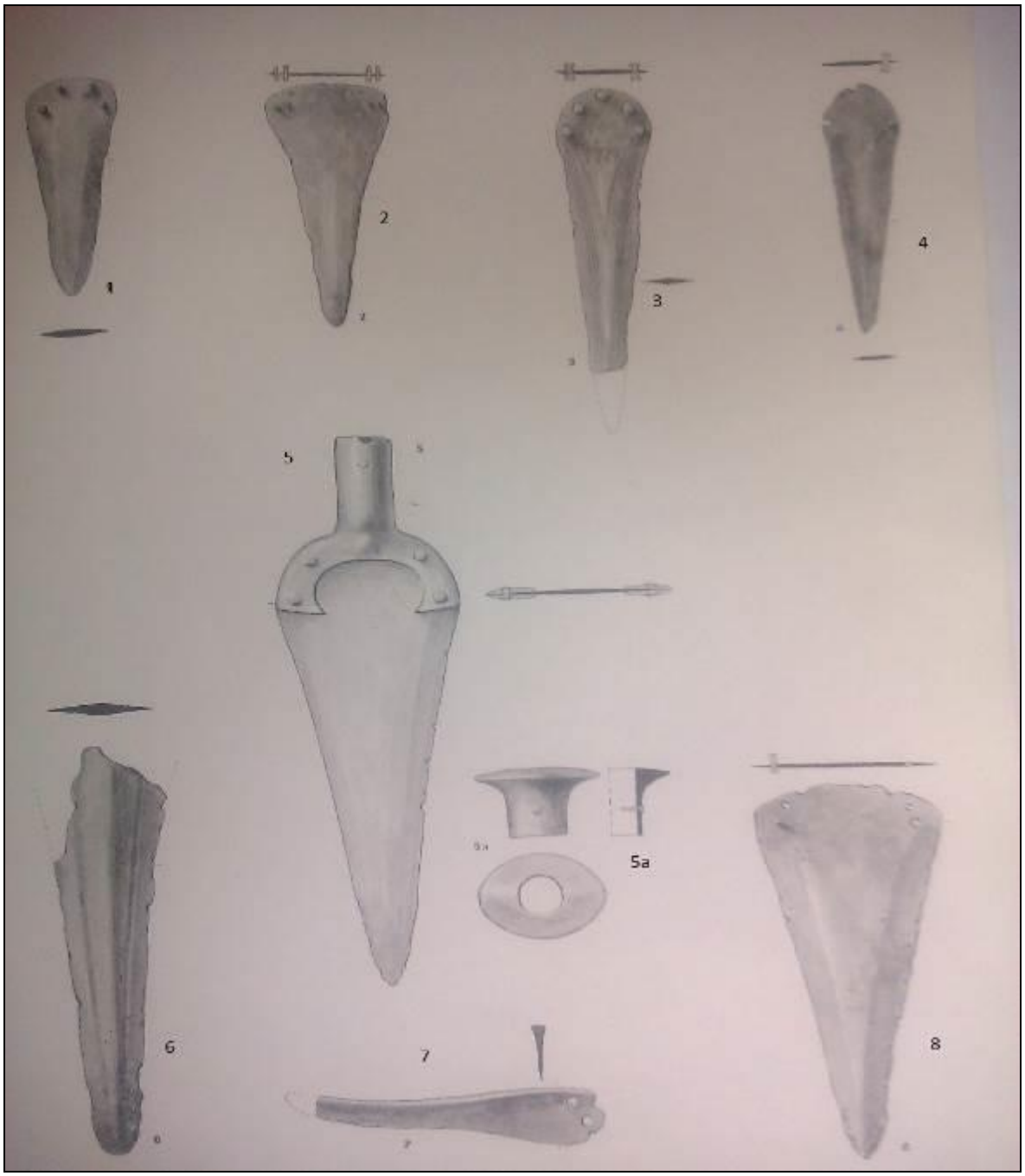

Slika 9: Drugi stupanj cetinske kulture: Obrovac, Živalji (1 i 5); Bitelić (2, 6 i 7); Bajagić (3); Gljev (4); Jukića gomila u Biteliću (8)

[35] B. GOVEDARICA, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, 140. – 141.

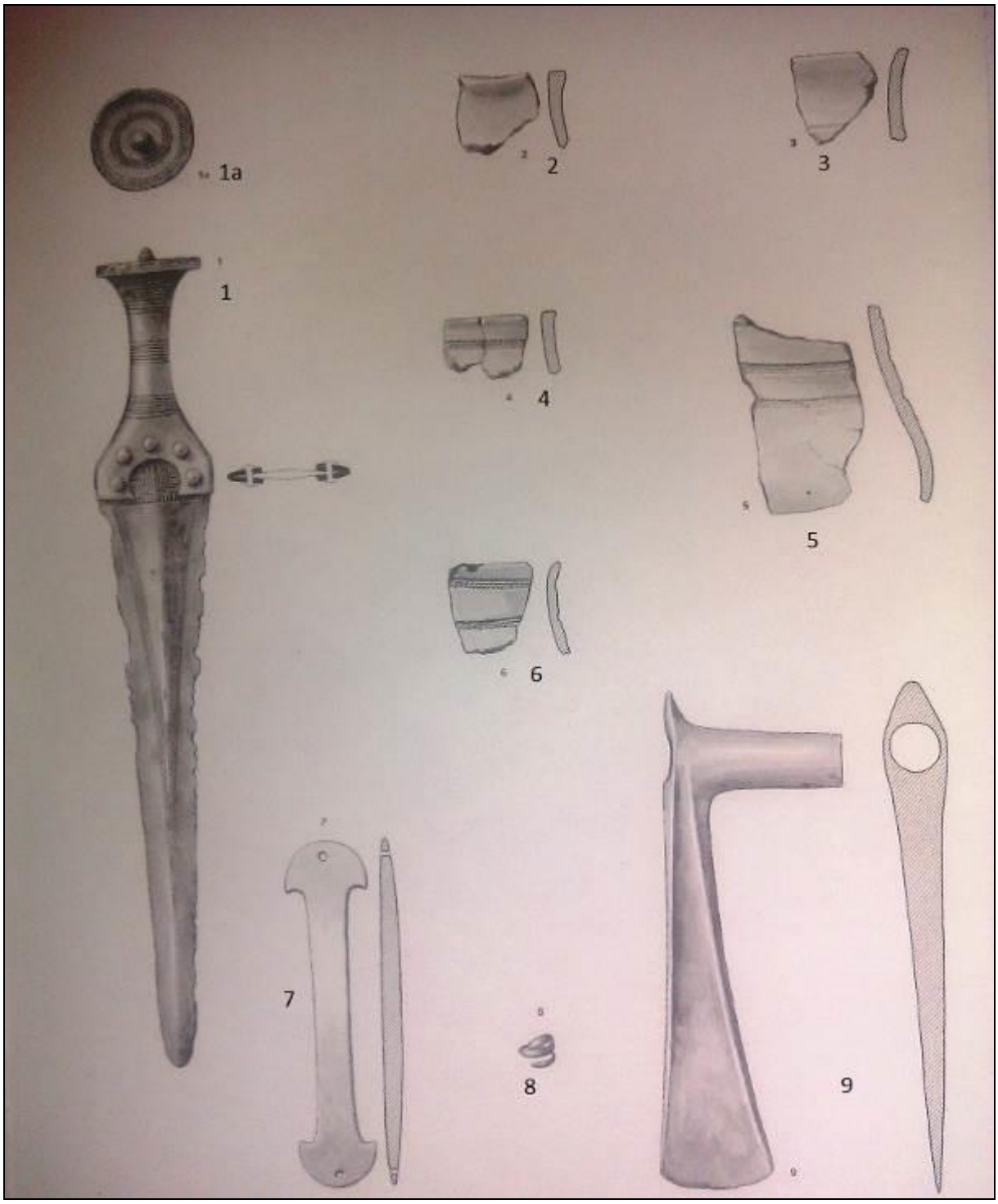

Slika 10: Treći stupanj cetinske kulture: Obrovac, Živalji (1 – 7) ; Čitluk, Velike gomile (8 – 9)

7.2. Keramika

Keramički oblici i njihova ornamentika su osnovni elementi po kojima se prepoznaje originalnost cetinske kulture i čime se ona izdvaja i razlikuje od ostalih kulturnih skupina jadranskog područja.

Najprije treba reći kako u keramici imamo podjelu na posuđe koje je korišteno u naseljima, tj. za svakodnevnu uporabu i posuđe koje je korišteno pri obredima vezanima za pokapanje pokojnika. Posuđe za svakodnevnu uporabu po kvaliteti izrade je znatno bolje, bolje je pečeno i bolje glačano, te je ukrašeno. Za razliku od posuđa za svakodnevnu uporabu, posuđe iz gomila je slabije pečeno, te su ulomci toga posuđa veoma podložni raspadanju i drobljenju pri dodiru.[36] Brojniji su nalazi iz tumula, prvenstveno zbog njihove istraženosti. Zbog malog broja otkrivenih naselja na kome se živjelo duži vremenski period, slabiji su i nalazi posuđa u odnosu na grobna nalazišta. Jedino su masovni lonci i slični oblici većim dijelom pronalaženi u naseljima, gdje predstavljaju najbrojniju keramičku robu, što se i može očekivati budući da se radi o upotrebnom, kućnom posuđu. Takvi su oblici rijetko zastupljeni u tumulima, tada obično kao urne u grobovima sa spaljenim ostacima.[37]

U idućem dijelu ovog poglavlja spomenut ću tipove keramike koji se javljaju kroz tri stupnja cetinske kulture, a na kraju ću posebno izdvojiti i opisati najčešće i najznačajnije oblike cetinske keramike.

Keramiku prvog stupnja cetinske kulture karakteriziraju elementi jadranskog kasnog eneolitika koji se javljaju u tipološkim i ornamentalnim obilježjima cetinske keramike. Uz eneolitičke oblike, susrećemo se i tipični cetinski oblici, no u znatno manjoj mjeri. Među naseobinskom grubom keramikom ističu se duboke terine s kratkim vratom (sl. 11/1), te razni oblici lonaca s visokim vratom. Što se tiče fine keramike tu prevladavaju terine s prstenastim ojačanjem s vanjske strane usta (sl. 11/2 i 3), te pehari. U finoj keramici iz gomila prevladavaju pehari, uglavnom neornamentirani, a unutar grube keramike pronađeni su samo sitni ulomci, s kojima se ne može ustanoviti oblik posude.[38]

[36] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 209.
[37] B. GOVEDARICA, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, 136. – 137.
[38] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 209. – 211.

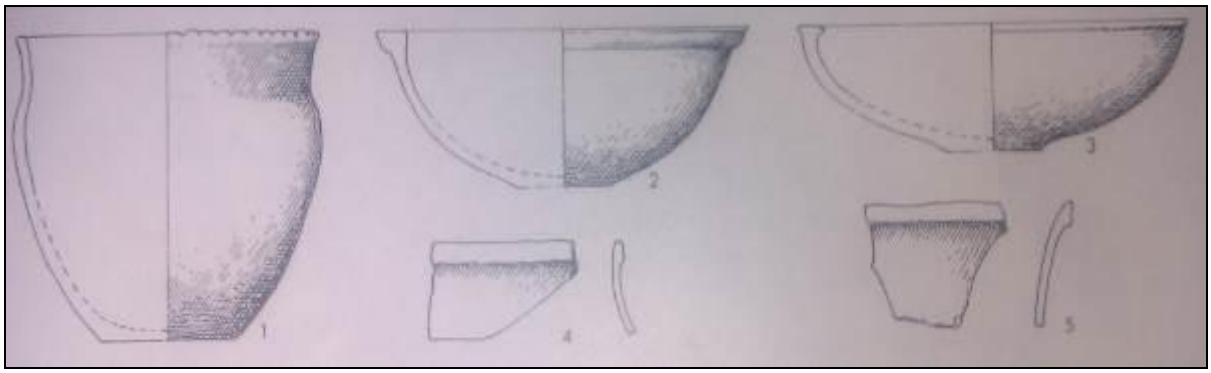

Slika 11: Škarin samograd, prvi stupanj

U drugom stupnju cetinske kulture zastupljeni su svi keramički oblici i ukrasi koji karakteriziraju ovu kulturnu skupinu. U njemu cetinska keramika doseže svoj procvat što se očituje u bogatstvu i razvijenosti oblika i ornamentalnog sustava. Eneolitički elementi koji su obilježili prvi stupanj sve se više gube. Grubu keramiku iz naselja karakteriziraju jajasti lonci sa neznatno naglašenim vratom (sl. 12/8), te grubi vrčevi sa cilindričnim vratom. U finoj keramici uglavnom prevladaju dublje ili pliće terine (sl. 12/7 i 9). Gruba keramika iz gomila kao i u prethodnom stupnju prisutna je samo u ulomcima. Za razliku od grube keramike, nalaza fine otkriveno je mnoštvo. Opet su terine (dublje i pliće) najčešći oblik, a uz njih su brojni i pehari te posude tipa Kotorac, klasični keramički oblik cetinske kulture.[39]

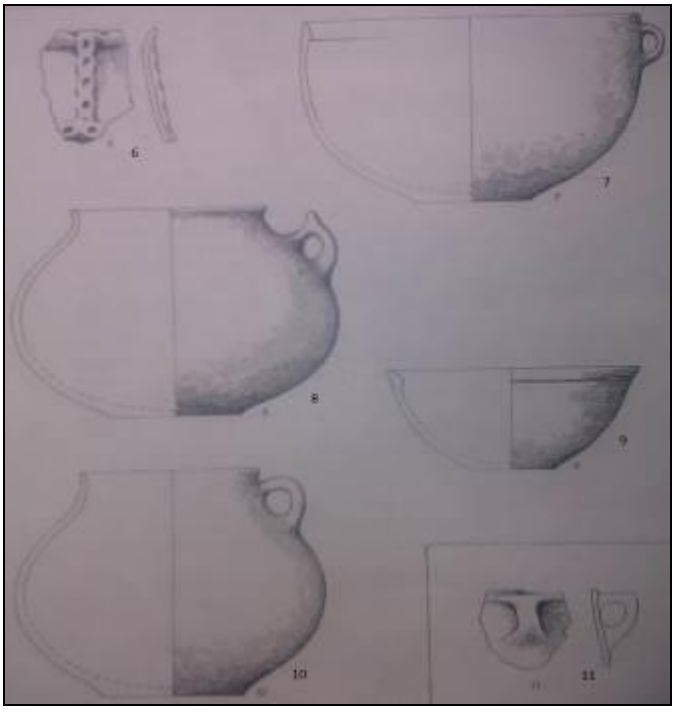

Slika 12: Škarin samograd, (drugi stupanj: 6 – 10; treći stupanj: 11)

[39] ISTO, 211. – 213.

Broj keramičkih nalaza u zadnjem stupnju znatno je manji u odnosu na prethodni, a primjerci klasične cetinske keramike sasvim su rijetki. Posljedica je to neistraženosti ovog stupnja. Osobito se to odnosi na gomile. Gruba keramika iz naselja istih je oblika kao i u prethodnom stupnju, a u finoj keramici sve su rjeđi pehari klasičnog cetinskog tipa. Keramika doživljava novi razvojni stupanj, što se očituje među terinama. Pojavljuju se plitke posude, odnosno zdjele i plitice. Najbitnija promjena u gomilama je da potpuno isčezavaju posude tipa Kotorac.[40]

Najčešći keramički oblici u cetinskoj kulturi su:

- *Posude tipa Kotorac* (sl. 13/1 - 2). Te su posude izrazita karakteristika cetinske kulture. Posude iz Kotorca predstavljaju autentičnu cetinsku keramiku koja je proizvođena u nekoj od radionica na matičnom cetinskom području, na što ukazuju brojne analogije, osobito primjerci iz Lukovače i iz Čitluka, te iz Gomila iznad Ogradica, sa kojima je nalaz iz Kotorca skoro identičan. Karakterizira ih cilindrični vrat i bikonično, ili zaobljeno tijelo i visoka ljevkasta, ili cilindrična noga. Noga posude završava se na isti način kao i vrat posude. Posuda se u cijelini ukrašava, a razlikuju se tri glavne zone ukrašavanja: vrat sa obodom i drškom, tijelo i noga. Na kraju treba još reći, vezano uz pogrebne običaje, da se ove posude javljaju samo u tumulima gdje je primjenjivana incineracija.[41]
- *Vrčevi sa bikoničnim trbuhom* i izrazito oštim profilacijama. Oni spadaju među najčešće oblike cetinskog posuđa. (sl. 13/5)
- *Duboke zdjele kosih zidova* (sl. 13/7). Još jedna tipična cetinska forma koje nema u prethodnim kulturama srednjojadranskog područja.
- *Amfore sa loptastim trbuhom* (sl. 13/9). Imaju zaobljeno dno i ljevkasto izvijen obod. Najvjerovatnije su naslijeđene iz ljubljanskog kruga, no tipična ornamentika na njima nesumnjiv je znak pripadnosti cetinskoj kulturi.[42]
- *Zdjele sa proširenim i zaravnjenim obodom*. Predstavljaju također tipičan cetinski oblik koga na području Dalmacije poznajemo u raznim varijantama (Lukovača, Škarin

[40] ISTO, 213. – 214.
[41] B. GOVEDARICA, „Keramika cetinskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana“, 101.
[42] B. GOVEDARICA, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, 136.

Samograd). Poput pehara tipa Kotorac ni ove posude nisu bile pogodne za čuvanje upotrebnog sadržaja, već su morale imati neku drugu funkciju, možda u sferi kulta.[43]

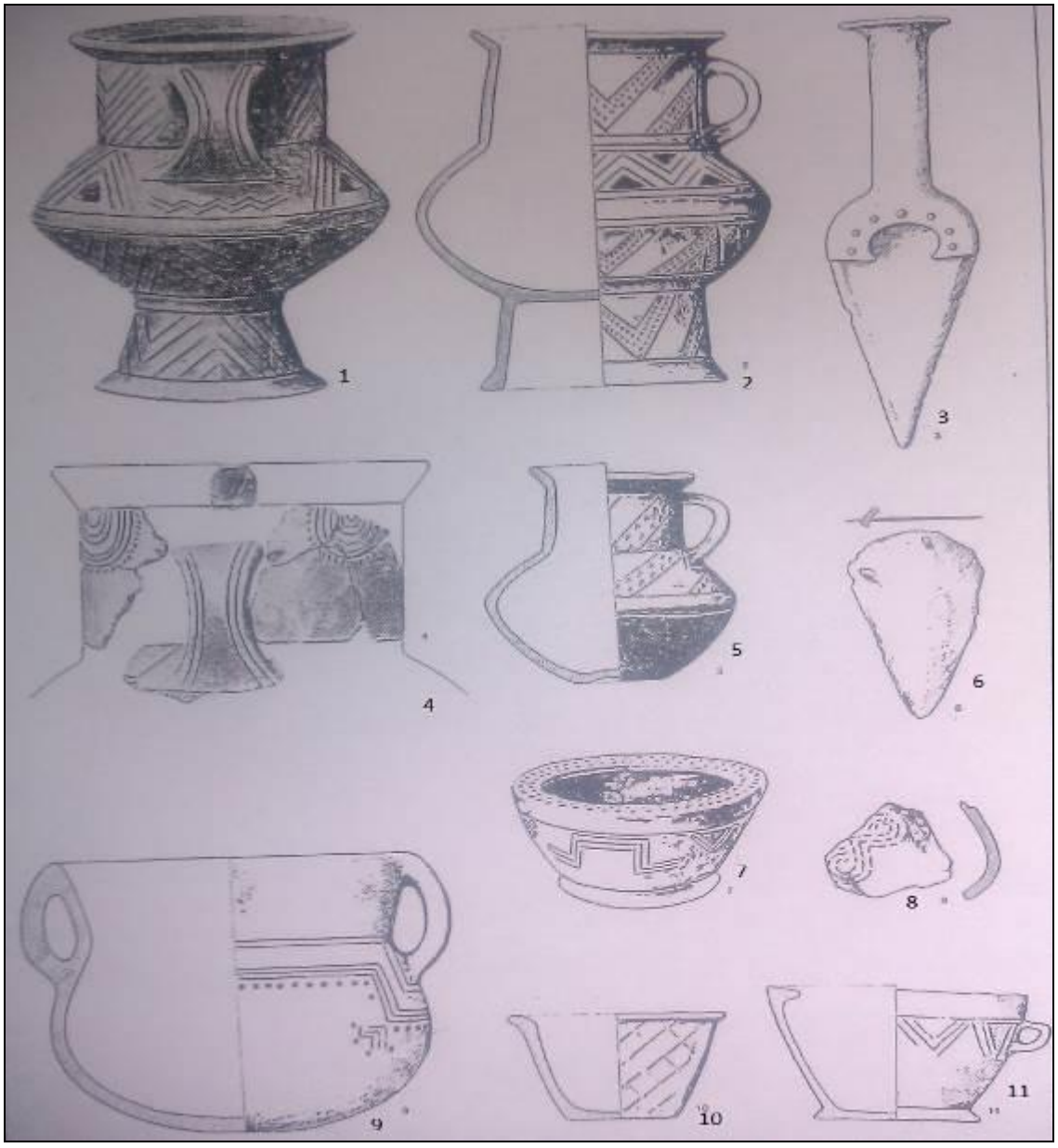

Slika 13: Tipološka tabela cetinske kulture

[43] Blagoje GOVEDARICA, „Finds of the Cetina-type in the western Balkan interland and the issue of culture-historical interpretation in the prehistoric archaeology“, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol. 1 No. 99, Split 2006, 34.

7.3. Nakit i slični objekti

Na teritoriju cetinske kulture u grobovima je pronađeno nekoliko zlatnih predmeta. Duži komad zlatne žice pronađen je na lokalitetu Živalji (Obrovac), na koji je, moguće, bio obješen kameni predmet. Drugi komad zlatne žice potječe sa lokaliteta Velike gomile (Čitluk). Nalazio se u grobu gdje je bila i brončana bojna sjekira. Zlatni predmeti u cetinskoj kulturi mogli bi označavati utjecaj kulture zvonastih pehara jer je ona bila sklona zlatnim predmetima. Taj je utjecaj mogao biti direktan ili posredovan jadranskim tipom ljubljanske kulture. Kultura zvonastih pehara bila je prisutna u Južnoj Italiji, i postoji mogućnost da je došlo do interakcije s istočnojadranskom obalom, tj. Dalmacijom.[44] Osim zlatnih žica pronađena je i jedna brončana karičica za kosu (sl. 10/8, str. 21). Što se tiče fino uglačanih kamenih predmeta s rupicom na krajevima jedan takav predmet potječe sa lokaliteta Gomile više lada, a drugi iz gomile u Živaljima (sl. 10/7, str. 21). Oba su nađena u prilozima bogatim grobovima s brončanim bodežima, kakvi se pripisuju predstavnicima vodećeg društvenog sloja. Za ovakve predmete nema bližih analogija u drugim europskim nalazištima. Moguće je da su se nosili kao neka vrsta privjesaka, a njihova je funkcija mogla biti magijska, ali je isto tako moguće da su ti objekti na neki način simbolizirali društveni status ličnosti koja ih je nosila.[45]

[44] Dunja GLOGOVIĆ, „Nalazi prapovijesnoga zlata iz Dalmacije i Hrvatskog primorja“, *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu* 20, 2003., 29.
[45] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 215.

8. Ornamentika

Način ukrašavanja keramičkog posuđa je, pored karakterističnog oblika posude, druga odlika u proizvodnji cetinske kulture. Ukrasima na gruboj keramici nije se davalo odviše važnosti koliko na finoj keramici, gdje su izvođeni tehnikom dubokog urezivanja, odnosno udubljivanjem prstima i žigosanjem, uz upotrebu bijele inkrustacije. Kod posuda tipa Kotorac je redovno ornamentirana čitava vanjska površina, dok kod ostalih keramičkih oblika po pravilu su ornamentirani samo gornji dijelovi: rame i gornji dio trbuha, vrat, drška i obod.[46] Ukrasi su izvođeni tehnikom dubokog urezivanja i žigosanjem, a što se tiče motiva prevladavaju snopovi kosih linija, trake ispunjene žigovima, meandar, trouglovi i sl.[47]

Što se tiče ornamentike kroz stupnjeve cetinske kulture, u prvom stupnju velik dio, kako grube tako i fine keramike nije ukrašen. Ornamentika se može podijeliti na onu koja pripada eneolitičkom repertoaru (izvođenje ukrasa nazubljenim točkićem, što bi moglo biti nasljeđe ili rezultat utjecaja kulture zvonastih pehara) i na primjerke prve faze u oblikovanju specifičnog cetinskog stila. U okviru prve faze još se ne pojavljuju motivi ispunjeni žigosanim trouglovima, što će biti karakteristika klasičnog stupnja. U klasičnom stupnju ukrašavanje se izvodi udubljivanjem i žigosanjem, uz primjenu bijele inkrustacije. Posuda ukrašenih u stilu kulture zvonastih pehara nema u ovom stupnju.[48]

I na kraju, u trećem stupnju pojavljuje se ukrašavanje urezanim, šrafiranim trakama, u horizontalnom vertikalnom ili kosom položaju (sl. 14). Rijeđe trake ispunjene su nizom sitnih uboda ili crtica. U okvir motiva izvedenih urezivanjem spadaju još i viseći, koso šrafirani trouglovi (sl. 15).[49]

Od motiva u cetinskoj ornamentici pojavljuju se i pravokutnik te cik-cak linije. Na temelju raspoloživog materijala ne može se pouzdano govoriti o ukrasu na drškama, iako ima i takvih primjera. Tada se radi o snopovima cik-cak linija ili gustoj mreži kratkih prekriženih linija. Gledajući u cjelini, zbog dosta zbijenoga komponiranja motiva na relativno maloj površini, čitava ornamentalna kompozicija djeluje bogato i raskošno, no upravo zbog zbijenoga komponiranja motivi su dosta neuredno izvedeni.[50]

[46] B. GOVEDARICA, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, 137.
[47] B. GOVEDARICA, „Keramika cetinskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana“, 101.
[48] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 209. – 213.
[49] ISTO, 213. – 214.
[50] Brunislav MARIJANOVIĆ, Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale, *Monografije* 2, Filozofski fakultet, Zadar 2000., 89.

Slika 14: Hateljska pećina, fragment keramike

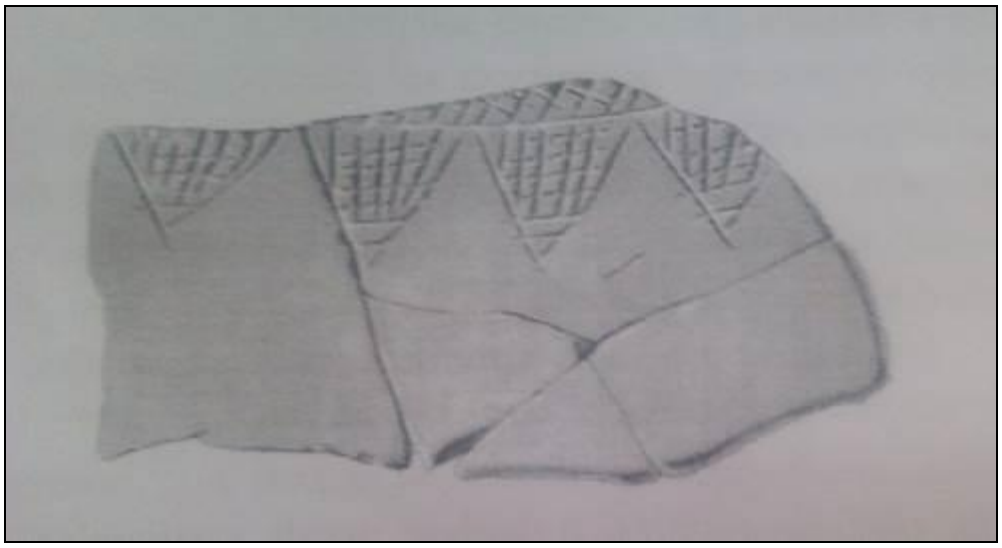

Slika 15: Hateljska pećina, fragment keramike

9. Privreda

Privreda predstavlja osnovu egzistencije svake ljudske zajednice i njeno je poznavanje neophodan preduslov za proučavanje i razumijevanje razvoja određene društvene i kulturne cjeline.

Podaci o privredi cetinske kulture dobiveni su na osnovu:

- *tipa privrede kasnog eneolitika i ranog brončanog doba u ovoj regiji,*
- *tipova i međusobnog položaja naselja i nekropola,*
- *geomorfoloških, klimatskih i vegetacijskih prilika u onim područjima u kojima je ova kultura bila rasprostranjena.*

Svi ti podaci upućuju na zaključak da je stočarstvo bilo osnovna privredna grana nosilaca cetinske kulture. U prilog stočarstvu idu i mnogobrojni nalazi životinjskih kostiju u Škarinu samogradu i Milaševoj pećini. Da se radi o nomadskom stočarstvu govore nam i brojna naselja privremenog, sezonskog karaktera, te velika geografska rasprostranjenost cetinske kulture.[51]

Na osnovu paleobotaničkih istraživanja može se pretpostaviti da je situacija sa biljnim pokrovom u vrijeme ranog brončanog doba bila slična današnjoj, s time da je bilo više vegetacije u Dalmaciji i šuma u planinama. Takvi prirodni uslovi najviše su pogodovali stočarskoj privredi. Čitav srednji i južni pojas zapadnog Balkana pruža idealne uslove za stočarstvo, jer je bogat prostranim planinskim i nizinskim pašnjacima.[52] Stočarstvo je na ovim prostorima i dan danas glavna privredna grana seoskoga stanovništva. U uzgoju stoke vodeću ulogu imaju ovca, koza, govedo i svinja.

Što se tiče ostalih privrednih grana bila je razvijena i zemljoradnja, no zasigurno ne na nekom visokom stupnju jer krški teren nije pogodan za nju. Žitarice su najprije proizvođene samo za vlastite potrebe. U lov se vjerovatno išlo u svrhu dopunskog izvora prehrane. Trgovina je bila razvijena na polju metalnih predmeta. Budući da na području cetinske kulture nije bilo sirovina za njihovu proizvodnju one su se morale odnekle dovest. Moguće je da su postojale domaće radionice za izradu oruđa, oružja i nakita ili za njihov popravak. Na kraju treba još spomenuti da je vrlo razvijeno bilo lončarstvo, a njegovi su proizvodi dobro obrađeni u poglavlju o keramici.[53]

[51] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 216. – 217.
[52] B. GOVEDARICA, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, 232. – 233.
[53] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 217.

10. Društvena struktura

Nosioci cetinske kulture najvjerovatnije su živjeli u patrijarhalno organiziranim većim porodicama ili rodovima. Sam nomadski način života nije pogodan za stvaranje većih, širih zajednica. No, i do njih je moglo doći ukoliko se na primjer javila potreba za obranom od zajedničkih neprijatelja. Za socijalnu raslojenost može se reći da je naslijeđe eneolitika. O rodovskom plemstvu svjedoče nam grobovi sa bogatim prilozima (nalazi triangularnih brončanih bodeža, bojnih sjekira i nakita). To je plemstvo najprije posjedovalo i veća stada stoke i na osnovu njega mogla se zasnivati trgovina. Stoka i stočni proizvodi mogli su se razmjenivati za metalne predmete.[54] Korištenje lokalnih ljetnih pašnjaka i pogodnosti koje su s tim u vezi, mogli također biti uzrok raslojavanja stanovništva i stvaranja određene socijalne hijerarhije. Rodovsko plemstvo u svome je posjedu moglo imati gradine spomenute u poglavlju o naseljima. Gradine su mogle služiti, osim za potrebe povlačenja pred neprijateljem, i kao uspostavljanje lokalne hijerhije i sistema vlasti (slično dvorcima u srednjem vijeku). Može se pretpostaviti da su posjednici takvih utvrđenja imali dovoljno moći ne samo da koriste, već i da na određen način drugima naplaćuju korištenje prolaza i pašnjaka koje su kontrolirali.[55]

[54] ISTO, 218.
[55] B. GOVEDARICA, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, 236.

11. Odnos cetinske kulture i susjednih regionalnih grupa

Kulture s kojima je graničila cetinska kultura bile su Posuška kultura na jugoistoku i kulture ranog brončanog doba srednje i sjeverne Bosne, a prostor na kome su se nosioci cetinske kulture susretali sa ostalim kulturnim grupama nalazio se u zapadnoj i istočnoj Hercegovini, Sarajevskom polju i glasinačkom području, dok je za područja na sjeverozapadu teško govoriti o bilo kakvim kontaktima. O kontaktima nam govori cetinska keramika na prostorima susjednih kulturnih grupa, i za nju se može reći da je najprije rezultat razmjene dobara.[56] Osobito se to odnosi na import metalnih predmeta i sirovina za njihovu proizvodnju.

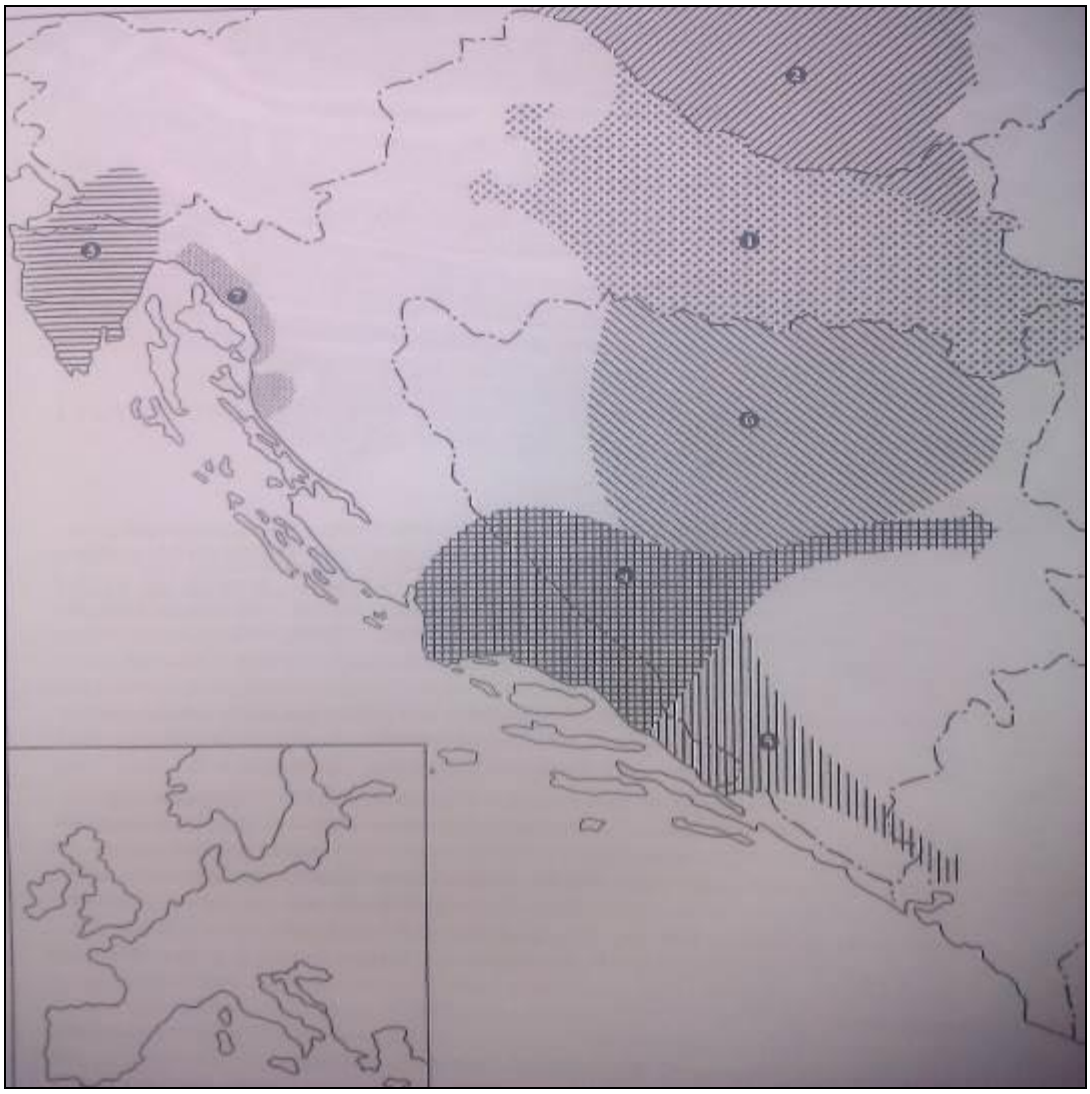

Slika 16: Rano brončano doba Hrvatske i susjednih zemalja: 1. vinkovačka kultura, 2. grupa Somogyvár, 3. rano brončano doba Istre, 4. cetinska grupa, 5. posuška grupa, 6. rano brončano doba srednje i sjeverne Bosne, 7. rano brončano doba primorsko – velebitskog prostora

[56] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 222.

U sklopu ovog poglavlja treba sagledati pojave koje su zajedničke u jadranskoj – zapadnobalkanskoj regiji, a to bi bile:

- sahranjivanje pokojnika u tumulima,
- prelazak na gradinski način života, te
- zajednički elementi u keramici.

Što se tiče elemenata vezanih uz sahranjivanje, oni su zajednički svima: škrinja od kamenih ploča, relativno siromašan grobni invertar, ratnički karakter grobnih priloga itd. No, dok u ranobrončanodobnim kulturama (Belotić – Bela Crkva, Glasincu, te ostalim grupama u Hercegovini i Istri), prevladava inhumacija, u cetinskoj kulturi javlja se podjednak broj spaljenih i sahranjenih pokojnika. Rano brončano doba vrijeme je i intenzivnijeg podizanja gradinskih naselja. Cetinskoj kulturi gradinska naselja nisu nepoznata (Krstina i Kotorac), ali u okolnim kulturama ima ih znatno više. Puno ih je više na Glasinačkom području i u posuškoj kulturi. Podizanje gradina u to vrijeme moguće je objasniti kao zaštita od neprijatelja. Odnosi među susjedima mogli su biti i neprijateljski, a razlog je mogao biti, recimo, neko polje koje je bilo vrlo pogodno za naseljavanje, ispašu stoke i sam život (npr., Ljubomirsko polje). Usporedbom keramičkih proizvoda cetinske kulture i ostalih lokalnih kultura ranog brončanog doba također se došlo do zajedničkih elemenata. To se prvenstveno odnosi na: grubu keramiku s jezičastim ručkama i udubljenima načinjenih utiskivanjem prsta, pehare sa produžecima na obodu, i na konične, zaobljene ili poluloptaste posude, sa izrazitim proširenim i zaravnjenim obodom.[57]

[57] ISTO, 220. – 221.

12. Geneza cetinske kulture

Pitanjem nastanka cetinske kulture bavili su se mnogi autori. Slijedi rezime promišljanja nekih autora o genezi cetinske kulture:

- Borivoj Čović navodi kako su na nastanak cetinske kulture svoj utjecaj izvršile vučedolska i lasinjska kultura, te vrpčasta keramika koja je donijela nove pojave u keramici. Posebno je izdvojen jadranski tip ljubljanske kulture koja je po njemu ostvarila kontakt sa s cetinskom kulturom. On se vjerovatno dogodio tijekom završne faze jadranskog tipa ljubljanske kulture, a prvog stupnja cetinske kulture.[58]

- Stojan Dimitrijević govori o istovremenosti cetinske kulture i jadranskog tipa ljubljanske kulture. Jadranski tip ljubljanske kulture obuhvatao je uski obalni pojas, a cetinska kultura cetinsku regiju i Dalmatinsku zagoru, te južnu, jugoistočnu i djelomično istočnu Bosnu. Kao dokaz njihove istovremenosti on navodi prisutnost nalaza u jednom horizotnu špilje Tradanj kod Šibenika. [59] On također podržava mišljenje o utjecaju lasinjske kulture na cetinsku kulturu, poglavito njenog kiringradskog facijesa.[60]

- Blagoje Govedarica smješta cetinsku kulturu u rano brončano doba izdvajajući njen prvi stupanj (po Maroviću i Čoviću) u zasebnu kulturnu cjelinu nazvavši ga protocetinski facijes. Problem protocetinskog facijesa već sam objasnio u poglavlju o prvom stupnju cetinske kulture, tako da ću ovdje samo spomenuti da po Govedarici protocetinski facijes je odigrao veliku ulogu u nastanku cetinske kulture. Osim njega na cetinsku kulturu utjecaj su izvršile i neke druge eneolitičke kulture (lasinjska, vučedolska, ljubljanska), te stepski (indoeuropski) elementi.[61]

- Brunislav Marijanović također smješta cetinsku kulturu u rano brončano doba. Po njemu su utjecaje u genezi cetinske kulture izvršile vučedolska, lasinjska i jadranski tip ljubljanske kulture, što se osobito odrazilo na keramici cetinske kulture.[62]

- Ivan Marović smiješta cetinsku kulturu u rano i početak srednjeg brončanog doba Dalmacije. Njeni su nosioci indoeuropski stočari koji su se iz istočne Europe preko Panonske nizine spustili sve do Jadrana.[63]

---

[58] Borivoj ČOVIĆ, „Eneolitski supstrat", *Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV. Bronzano doba*, Sarajevo 1983, 106. – 112.
[59] Stojan DIMITRIJEVIĆ, „Problem eneolita na istočnoj jadranskoj obali", *Praistorija jugoslavenskih zemalja, III. Eneolitsko doba*, Sarajevo 1979., 367. – 368.
[60] ISTO, 377.
[61] B. GOVEDARICA, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, 219.
[62] B. MARIJANOVIĆ, „Cetinska kultura – rana faza", 5. – 6.

Uzimajući u obzir razmatranja navedenih autora, u genezi cetinske kulture sudjelovale su sljedeće komponente:

- udio indoeuropskih elemenata.
- utjecaj lasinjske kulture
- utjecaj vučedolske kulture
- udio jadranskog tipa ljubljanske kulture i
- protocetinski facijes.

Za *indoeuropske (stepske) elemente* vezuje se pojava sahranjivanja u tumulima i vrpčaste (Schnur) keramike, koja je sudjelovala u nastanku cetinske keramičke proizvodnje.[64] Prodori indoeuropskih populacija iz donjeg Podunavlja, preko istočnog i centralnog Balkana donijeli su uz vrpčastu keramiku i nove tri pojave. To su: zdjele s proširenim obodom, zatim gruba keramika ukrašena plastičnim trakama i ubodima izvedenim prstima, koja se javlja na prelazu u rano brončano doba (nalazi ove keramike potječu iz kasnog eneolitičkog sloja Škarina samograda i Ravlića pećine), i na kraju, posude s prstenastim zadebljanjem oboda. Sve tri pojave javljaju se kasnije i u cetinskoj kulturi u karakterističnom cetinskom obliku.[65]

Lasinjska kultura bila je rasprostranjena u međurječju Save i Drave, a na jugu je bila rasprostranjena u posavskom dijelu sjeverne Bosne i uz Kupu.[66] To govori da se prostor lasinjske kulture ni blizu ne poklapa sa cetinskim. Ipak, utjecaj lasinjske kulture uočljiv je u keramici i ornamentici cetinske kulture. Lasinjski motivi koncentričnih polukružnica optočenih nizom oboda i spiralne kuke ušli su u ornamentalni sustav cetinske kulture. Jedno od bitnih obilježja lasinjske kulture su posude na visokoj šupljoj nozi. Taj je oblik možda mogao utjecati na nastanak posude tipa Kotorac. No, on se uzima s rezervom, jer je posuda na visokoj šupljoj nozi poznata i u vučedolskoj kulturi.[67]

Vučedolska kultura na južnim granicama obuhvaćala je gornji tok rijeke Sane, centralnu i južnu Bosnu, a infiltrilala se i u gornji tok Neretve. Pretpostavlja se da je taj prodor mogao ići i znatno dublje. Uglavnom, sjeverna granica cetinske kulture bila je u

---

[63] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 224.
[64] B. GOVEDARICA, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, 219.
[65] B. ČOVIĆ, „*Eneolitski supstrat*“, 106. – 109.
[66] S. DIMITRIJEVIĆ - N. MAJNARIĆ – PANDŽIĆ - T. TEŽAK-GREGL, *Prapovijest*, 115.
[67] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 225.

dosegu vučedolske kulture. [68] Što se tiče zajedničkih elemenata cetinske i vučedolske kulture oni se mogu naći u obliku keramike i u ukrašavnju. Zajednički oblik u keramici bi predstavljali trbušasti i bikonični pehari s jednom ručicom, zatim konične terine za zadebljalim obodom, te posude na visokoj šupljoj nozi koje su mogle utjecati na nastanak posuda tipa Kotorac. U ukrašavanju keramike kod obe kulture javljaju se udubljivanje i žigosanje, te primjena bijele inkrustacije, a na grubom posuđu barbotine. Smatra se da su ove tehnike preuzete od vučedolske kulture, iako se ne isključuju ni neki drugi izvori. Od motiva na keramici ističe se romb koji su u cetinskoj kulturi izvedeni vlastitom tehnikom, a pojavljuje se u vidu složenih motiva: ispunjen ubodima, šrafirani i koncentrični. U vučedolskoj kulturi složeni je romb jedan od najčešćih i najdekorativnijih motiva, a ima ga i u ornamentici vučedolskih nalazišta zapadne, centralne i južne Bosne.[69]

Nalazi *jadranskog tipa ljubljanske kulture* javljaju se u brojnim nalazištima cetinske kulture. Posebno treba istaknuti Škarin samograd i Ravlića pećinu, te brojne gomile na području cetinske kulture gdje se elementi jadranskog tipa ljubljanske kulture pojavljuju se u istom eneolitskom sloju u kome se pojavljuju i cetinski nalazi koji odgovaraju prvom stupnju cetinske kulture. Zaista se može reći kako je došlo do kontakta između ove dvije kulture, a on se dogodio u završnom stupnju ljubljanske i početnom cetinske kulture, te da je jadranski tip ljubljanske kulture ponajviše učestvovao u genezi cetinske kulture.[70] Veoma je vjerovatno da su nosioci jadranskog tipa ljubljanske kulture i biološki učestvovali u obrazovanju cetinske kulture.[71]

Po Govedarici *protocetinski* udio u nastanku cetinske kulture uopće se ne dovodi u pitanje. U genezi cetinske kulture protocetinski facijes predstavlja veoma bitnu komponentu u kojoj su sadržani različiti elementi lokalne tradicije, od eneolitskog supstrata, do onih koji su na ovo tlo prispjeli i udomaćili se tokom kasnog eneolitika i početne faze ranog brončanog doba. Iako je ta komponenta veoma značajna, ona sama ne čini pravu fizionomiju cetinske kulture, nego treba uzeti u obzir i ostale komponente koje su nabrojane i opisane.[72]

[68] B. ČOVIĆ, „*Eneolitski supstrat*“, 110.
[69] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 226. – 227.
[70] B. ČOVIĆ, „*Eneolitski supstrat*“, 111. – 112.
[71] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 228.
[72] B. GOVEDARICA, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana,* 219.

Čović i Marović navode i *nakovansku kulturu* kao moguću komponentu u genezi cetinske kulture. Nakovanska kultura bila je rasprostranjena na području od ušća Neretve do Krke, što će reći na području gdje su registrirana nalazišta prvog stupnja cetinske kulture, tako da se područja rasprostiranja ovih dviju kultura dobrim dijelom podudaraju. Između nakovanskog i cetinskog sloja nema stratigrafskog prekida, no, u horizontu koji pripada prvom stupnju cetinske kulture nema tipičnih nakovanskih elemenata, a takvi elementi nisu zapaženi ni u nalazima iz grobnih gomila ove kulture. Ipak, postoji mogućnost da će se daljnim proučavanjem nakovanske kulture doći do elemenata koji su sudjelovali u genezi cetinske kulture.[73]

Treba spomenuti i utjecaj *kulture zvonastih pehara* koji se vjerovatno odrazio u zlatnom nakitu, te u ukrašavanju (izvođenje ukrasa nazubljenim točkićem).

Može se zaključiti da su komponente koje su utjecale na nastanak cetinske kulture uglavnom ostavile traga na razvoj keramičkih oblika i ukrašavanju, te u pogrebnim običajima (vezano za indoeuropski element), ali i da su imale direktan utjecaj na genezu cetinske kulture što bi mogao biti slučaj sa jadranskim tipom ljubljanske kulture.

[73] I. MAROVIĆ – B. ČOVIĆ, „Cetinska kultura“, 224. – 225.

13. Zaključak:

Otkriće i istraživanja cetinske kulture započeli su 50 – ih godina 20. stoljeća, pod vodstvom arheologa Ivana Marovića, čiji je rad neprocjenjiv za daljnje proučavanje ove kulture, i na kojega se pozivaju gotovo svi kasniji proučavatelji u svojim radovima. Budući da se razvila na eneolitskom supstratu, u svojoj je ranoj fazi cetinska kultura poprimila brojne eneolitske elemente, no oni se s njenim razvitkom i prelaskom u njenu "klasičnu" fazu sve više gube, i do izražaja dolaze elementi svojstveni cetinskoj kulturi, što se osobito očituje u keramičkoj proizvodnji i ornamentici. Za nosioce cetinske kulture može se reći da se radi o polunomadskoj – stočarskoj, patrijarhalno organiziranoj populaciji, o čemu svjedoče arheološki nalazi, a u prilog tome idu i vegetacijske i klimatske prilike prostora kojeg su naseljavali. Cetinska kultura rasprostirala se na području srednjeg Jadrana i njegova neposrednoga zaleđa, sa žilom kucavicom uz rijeku Cetinu. Ovo područje može se nazvati njezinim matičnim teritorijem, a prema novijim istraživanjima nalazi cetinske kulture otkriveni su i na srednjodalmatinskim otocima, sjevernom Jadranu, crnogorskoj i sjevernoalbanskoj obali, te na talijanskoj obali i Peloponezu što govori da se radi o jednom širem fenomenu, koji je neizostavan u proučavanju jadranskog područja u vrijeme ranog i početka srednjeg brončanog doba. Trajanje cetinske kulture moguće je pratiti do u stariji stupanj srednjeg brončanog doba, a podataka o njenom daljem kontinutetu zasada nema.

Popis literature:

1. ČOVIĆ, Borivoj, *Od Butmira do Ilira*, Veselin Masleša, Sarajevo, (1976), 71 – 95.

2. ČOVIĆ, Borivoj, "Eneolitski supstrat", *Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV. Bronzano doba,* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, (1983), 103 – 112.

3. DIMITRIJEVIĆ, Stojan, "Problem eneolita na istočnoj jadranskoj obali", *Praistorija jugoslavenskih zemalja, III. Eneolitsko doba,* Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo (1979), 367 – 379.

4. DIMITRIJEVIĆ, Stojan, MAJNARIĆ – PANDŽIĆ, Nives, TEŽAK – GREGL, Tihomila, *Prapovijest*, Naprijed, Zagreb (1998), 167 – 177.

5. GLOGOVIĆ, Dunja, "Nalazi prapovijesnoga zlata iz Dalmacije i Hrvatskog primorja", *Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu* 20, (2003), 27 – 32.

6. GOVEDARICA, Blagoje, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 7, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo (1989), 109 – 144.

7. GOVEDARICA, Blagoje, "Finds of the Cetina-type in the western Balkan interland and the issue of culture-historical interpretation in the prehistoric archaeology", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol. 1 No. 99, Split, (2006), 27 – 41.

8. GOVEDARICA, Blagoje, "Keramika cetinskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana i problem kulturno – istorijske interpretacije praistorijskih nalaza", *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja,* knjiga 33, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo (2006), 95 – 115.

9. KAISER, Timothy – FORENBAHER, Stašo, "Palagruža, jadranski moreplovci i njihova kamena industrija na prijelazu iz bakrenog u brončano doba", *Opuscula archeologica 21*, (1997), 15 – 28.

10. KUKOČ, Sineva, "Obred spaljivanja pokojnika u prapovijesti sjeverne Dalmacije", *Archaeologia Adriatica*, Zadar : Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju, (2009), 51 – 82.

11. MARIJANOVIĆ, Brunislav, "Cetinska kultura – rana faza, samostalna kultura ili integralni dio eneolitika", Zadar: Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju, (1998), 1 – 9.

12. MARIJANOVIĆ, Brunislav, *Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale, Monografije 2*, Zadar: Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju, (2000).

13. MAROVIĆ, Ivan, "Iskopavanja kamenih gomila oko vrela rijeke Cetine godine 1953., 1954. i 1958.", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol. 1 No. 61, Split (1959), 5 – 80.

14. MAROVIĆ, Ivan, "Rezultati dosadašnjih istraživanja kamenih gomila oko vrela Cetine u godinama 1953.,1954.,1958.,1966. i 1968.", *Materijali SADJ* 12, Zadar (1976), 55 – 75.

15. MAROVIĆ, Ivan, "Gomile u Bajagiću", *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku,* Vol. 1 No. 99, Split, (2006), 7 – 11.

16. MAROVIĆ, Ivan – ČOVIĆ, Borivoj, "Cetinska kultura", *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV,* Bronzano doba, Svjetlost: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo (1983), 191 – 231.

17. OLUJIĆ, Boris, "Istraživanja dvije kamene gomile na području Zagvozda" (Imotski, Hrvatska), *Opuscula archeologica 36,* (2012), 55 – 91.

18. OREČ, Petar, "Nova saznanja o prapovijesnim gradinskim naseljima iz Hercegovine", *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja,* knjiga 28, Sarajevo (1992 – 1997), 43 – 51.

Popis priloga:

Prilog 1: Blagoje GOVEDARICA, "Keramika cetinskog tipa u unutrašnjosti zapadnog Balkana i problem kulturno – istorijske interpretacije praistorijskih nalaza", *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja*, knjiga 33, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo (2006).

Prilog 2: Stojan DIMITRIJEVIĆ – Nives MAJNARIĆ – PANDŽIĆ – Tihomila TEŽAK – GREGL, *Prapovijest*, Naprijed, Zagreb (1998).

Prilog 3: internet stranica: http://www.weekend.ba/novost/4654/pronalasci-iz-ravlica-pecine-stari-6000-godina.

Prilog 4: Boris OLUJIĆ, "Istraživanja dvije kamene gomile na području Zagvozda" (Imotski, Hrvatska), *Opuscula archeologica 36*, (2012).

Prilog 5: Boris OLUJIĆ, "Istraživanja dvije kamene gomile na području Zagvozda" (Imotski, Hrvatska), *Opuscula archeologica 36*, (2012).

Prilog 6: Boris OLUJIĆ, "Istraživanja dvije kamene gomile na području Zagvozda" (Imotski, Hrvatska), *Opuscula archeologica 36*, (2012).

Prilog 7: Sineva KUKOČ, "Obred spaljivanja pokojnika u prapovijesti sjeverne Dalmacije", *Archaeologia Adriatica*, Zadar: Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju, (2009).

Prilog 8: Sineva KUKOČ, "Obred spaljivanja pokojnika u prapovijesti sjeverne Dalmacije", *Archaeologia Adriatica*, Zadar: Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju, (2009).

Prilog 9: Ivan MAROVIĆ – Borivoj ČOVIĆ, "Cetinska kultura", *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Bronzano doba, Svjetlost: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo (1983).

Prilog 10. Ivan MAROVIĆ – Borivoj ČOVIĆ, "Cetinska kultura", *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Bronzano doba, Svjetlost: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo (1983).

Prilog 11: Ivan MAROVIĆ – Borivoj ČOVIĆ, "Cetinska kultura", *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Bronzano doba, Svjetlost: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo (1983).

Prilog 12: Ivan MAROVIĆ – Borivoj ČOVIĆ, "Cetinska kultura", *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Bronzano doba, Svjetlost: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo (1983).

Prilog 13: Blagoje GOVEDARICA, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 7, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo (1989).

Prilog 14: Brunislav MARIJANOVIĆ, *Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale*, Monografije 2, Zadar: Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju, (2000).

Prilog 15: Brunislav MARIJANOVIĆ, *Prilozi za prapovijest u zaleđu jadranske obale*, Monografije 2, Zadar: Filozofski fakultet, Odsjek za arheologiju, (2000)

Prilog 16: Stojan DIMITRIJEVIĆ – Nives MAJNARIĆ – PANDŽIĆ – Tihomila TEŽAK – GREGL, *Prapovijest*, Naprijed, Zagreb (1998).